

Moszlim emberképek és pedagógiák

Ami Dél-Európa nevelés- és művelődéstörténeti kutatásaiban evidens fejlemény, az az Európa többi régiójában munkálkodók számára nem mindig az. Élő hagyomány híján csupán kutatói érdeklődés és kontinensünk neveléstörténeti folyamatain való töprengés eredményeként fordultak néhányan a korábban európainak kevésbé ítélt civilizációk művelődése felé. Tették ezt akár szellemtörténeti okból, akár interdiszciplináris megfontolásból, gyorsan ráébredtek arra, hogy az Európa-központú történeti megközelítés, különösen, ha maga az Európa-definíció is kétséges, olyan csőlátást eredményez, amely megakadályozza számos probléma tematizálását.

A nemzeti történetírás elvezet ugyan az egyetemes folyamatok vizsgálatához, de értekszemlélete sokszor akadályozza a hozzá nem szervesen kapcsolódó, de feltehető kérdések körbejárását. A művelődés- s az annak részét képező neveléstörténet az utóbbi évtizedben a civilizációtörténeti aspektusok mentén gondolja végig vizsgálatát, s rendezi újabb mintázatba eredményeit.

Ezek egyike annak meghatározása, hogy – a földrajzítól eltávolodva – kulturális értelemben mit is nevezhetünk európainak. Európainak nevezhető fejlemények ugyanis nem csak európai eredetűek, s a kifejlésükről sem állíthatjuk, hogy csupán Európára korlátozódik. Részben, mert Európának a többi kontinenséhez képest kevésbé vannak természetes földrajzi határai, részben, mert a földrész választóvonalait kulturálisan a legnyilvánvalóbb meghatározni.

Civilizációtörténeti szempont annak vizsgálata is, hogy ez az európai kultúra miért s miképpen tagolt, s a tagolódás történetileg hogyan zajlott le. Az európai civilizációt négy nagy kulturális hasadás tagolta:

- a mediterráneum és az őt körbevevő világ elkülönülése;
- a moszlím-keresztény elválasztódás;
- a bizánciak és a latinok közötti skizma;
- a nyugati katolikus térségektől történő protestáns elhatárolódás.

Ezek egyike zajlott le a 7–8. században, aminek eredményeként a mediterráneum egy kelet-nyugat tengely mentén katolikus (egyetemes) és iszlám részre esik szét, s megoszlik. Ettől az időponttól az iszlám keletre és dél felé, a katolicizmus pedig északra terjed, de határvonaluk lényegében azonos helyen marad.

E művelődéstörténetileg ugyancsak értékelt s kutatások tárgyául szolgáló folyamatnak a neveléstörténetre s még inkább a hazai neveléstörténetre meglehetősen jelentéktelen a hatása. A neveléstörténet valamennyi vonatkozása – a források feltárásától a kutatásig, az eredmények közzétételétől az oktatásig – többnyire a nyugati katolikus értékeket s kisebb mértékben a protestáns fejleményeket tematizálta. S nem vett tudomást, esetünkben a hazai neveléstörténet sem, a térségi meghatározottságaink ellenére, például a moszlím, illetve a bizánci fejlemények szisztematikus vizsgálatáról, nemhogy annak intézményes és intézményen kívüli tudásátörökítési folyamatairól.

Az utóbbi száz évtizedben a hazai neveléstörténet néhány kutatója és oktatója érdeklődéssel fordult a moszlím művelődés- és neveléstörténethez. Vizsgálatuk többnyire a

középkori és az újkori fejlemények áttekintésére irányul, eredményeiket forrásfeltáró kutatásokra alapozzák, és számos szaktudományi közleményben, néhány szakkönyvben, tanulmánygyűjteményben, illetve egy egyetemi jegyzetben tették közzé.

Ha nem is töltötték ki azt a hiást, amely az egyetemes neveléstörténet-írásban tapasztalható, megtették talán a kezdeti lépéseket. Szempontjaik közül a legkevésbé az az érdekes, amely a leginkább nyilvánvaló: az iszlám a világvallások egyikeként joggal vonja magára azt a figyelmet, amely a holisztikus jövőképből következik. Diszciplináris okokkal inkább magyarázható ez a törekvés: számos olyan európai neveléstörténeti esemény, fejlemény van, amelynek az értelmezése lehetetlen a társcivilizációs hatások ismerete nélkül. Annak a tudatosítása, hogy az iszlám és a keresztény világ hagyományban azonos gyökerű, csak éppen másképpen viszonyul saját múltjához, fontos feladat. S az, hogy homológiák és analógiák sora kínálja az összevetések lehetőségét – amely munka az összehasonlító vizsgálatok amúgy is érdeklődést kiváltó fejleményeit gyarapítja –, ugyancsak termékeny szemponthoz vezetett. A szinkrón és diakrón szempontok közül kiváltak azok, amelyek összevethetővé tették a neveléstörténeti fejleményeket. S mindezekelőtt néhány esetben arra világítottak rá, hogy a kulturális javak átörökítési módjai mennyiben rokonok, illetve mekkora mértékben mutatnak társadalmi, gazdasági, politikai, vallási, tudományos és filozófiai, illetve művészeti meghatározottságokat.

Az eszmétörténeti megközelítés, amelyben többé-kevésbé már egyezségekre jutottak a neveléstudományt szolgáló diszciplína képviselői, kijelölték a lehetséges feldolgozási szempontokat. A neveléstörténetben inkább a művelődéstörténethez, illetve a gondolkodástörténethez tartozó világképek körbehatárolása mutatkozott alkalmas kiindulási pontnak. A világképekből levezethető emberkép, illetve emberképek, abban a férfi-, nő- és gyermekkép illeszthető volt a műveltségi elképzelésekhez, továbbá ahhoz is, hogy a műveltség áthagyományozására milyen intézmények, intézményrendszerek, illetve milyen műveltség-együttesek alakultak ki. E logika mentén érthető, hogy a moszlim-keresztény kultúra elválásának okairól kitüntetetten esik szó, ahogy azokról a történetileg is megfogható találkozási pontokról is, amelyekben a keresztény-moszlim, majd a moszlim-keresztény kölcsönhatás tételesen kimutatható. E kölcsönös kapcsolat a neveléstörténet által minden problematizált és a történeti tanításban tárgyalt kérdést érint.

Annak ellenére, hogy a moszlim világképek három jól körülhatárolható csoportot alkotnak, képviselőik egyként a világ teremtettségét és a teremtőt vallják, és a teremtés aktusára vonatkozó elképzelésük sem tér el egymástól. A világképek kezdeti formái – polémiák híján – Allah és a teremtett dolgok közötti kapcsolatokkal foglalkoznak, s a világkép átörökítői számára sem jelent problémát a teremtés magyarázata, illetve a jövőről való elképzelések kutatása. Másrészt a kozmoszra vonatkozó ismeretrendszer nemcsak hogy létrehozható, de meg is tanulandó. Az iszlám és az iszlám tudományok a legtágabban értelmezett tudás szorgalmazói, szemben a kortárs középkori kereszténységgel, amelyben – történetileg persze indokolható módon – nem jelentkezett a teológiát meghaladó tudás iránti igény. Első évezredükben a profán, a világi helyett döntően a szakrális gondolkodás a jellemzője mindkét világvallásnak, de az iszlám a görög, racionális tudományok eredményeiből a kereszténységnél buzgóbban építkezett, s az erre vonatkozó ismereteket is konzekvensbben építette be ember-, nő- és gyermekképebe és abba a tudásképbe, amelyet intézményesen átörökít.

A teológusok, a filozófusok és a misztikusok világképének kerete azonos – de elemek részben máshonnan származnak. A teológiai iskolák (a kalám, azaz a racionális teológia követői) elsője, a mutazilita irányzat, az iszlám előtti tudományok eredményeire támaszkodik: ők indítják el a hellenisztikus (és a perzsa s indiai) hagyomány beépülését. Ennek szélsőségesen racionalista következtetéseit elvetve alakult ki a 11. századra az isteni rendbe a tudással beavatkozni nem kívánó asaríták iskolája (s ma ez az irányzat a legerősebb az iszlámban). Az asaríták ellenzik a platóni tanokat és a determinizmust is

elvetik, mert véleményük szerint ezek a nézetek Allah szabadságát korlátozzák, ami pedig logikailag lehetetlen. Atomista elképzelésük, amely nagyon távolról rokonságban áll az ókori görögök atomizmusával, a véletlenre és a csodára ad magyarázatot. Másfelől a kalám képviselői érveket kaptak az – egyébként *Arisztotelész* nevéhez kötött, annak fizikájához kapcsolt – filozófia elleni támadásukban a misztika világképétől is.

A teológiai világképet szorgalmazók saját nézeteik kifejtésére és közvetítésére a 11. század során létrehozták azt az új felsőoktatási rendszert, amelyben a vallástudományokat, mindenekelőtt a moszlim vallásjogot és így a négy nagy jogi iskola nézetét oktatták – bizonyos helyeken szinte kizárólagosan. Az idők folyamán a viták eredményeként azonban az oktatás tartalmi részévé vált a peripatetikus hagyományt folytató logikai ismeretanyag is.

A moszlim peripatetikusok (filozófusok) az arisztotelészi és a neoplatonikus ismereteket ötvözve, a keleti tudást is felhasználva alakítják ki a maguk világképét. Arisztotelész neoplatonikus interpretálását kapták örökségül, és ezt a hagyományt folytatják, miközben a vallás és a filozófia összeegyeztetésén töprengenek. Képviselőik széleskörű szaktudományos ismeretekkel is rendelkeznek, mindenekelőtt az orvostudományban és a vallásjogban járatosak. Természettudományi, bölcséleti eredményeiket, tudományfelosztásukat – azaz a kapott és a megszerzendő ismeretek rendszerezését – összeegyeztethetőnek tartják a teológiával.

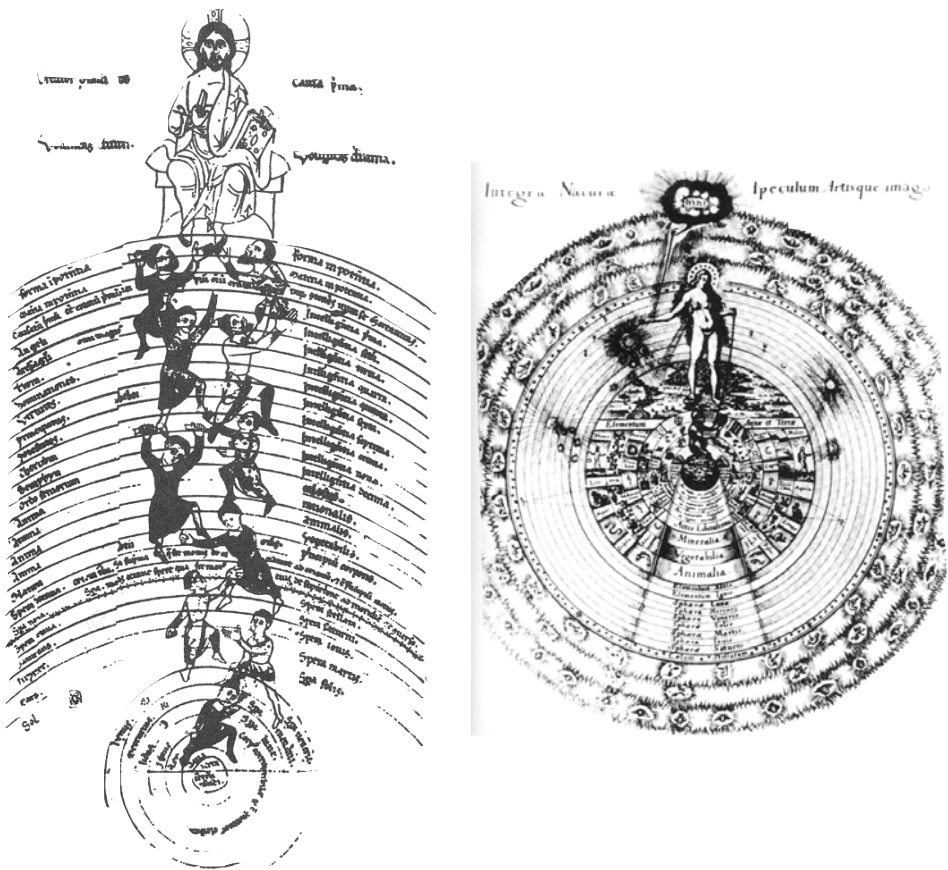
A misztikus szúfizmusban a peripatetikusok racionalizmusa és az illumináció keveredik. A filozófiai és az intuitív megismerés összekapcsolása szintén önálló álláspontot teremt az univerzumból s annak elemeiről, továbbá a megismerés lehetséges formáiról.

A három világkép-vonulat eltérő műveltségképet eredményez. A teológia képviselői a vallásjog, a filozófusok a természettudomány és a logikus gondolkodás törvényei, a misztikusok a világ befogadásának személyes, intuitív módszerei iránt érdeklődnek. Annak ellenére, hogy a végcéljuk azonos, eltérő antropológiához, pszichológiához és etikához jutnak.

A Koránhoz, a hagyományhoz, a jogi iskolákhoz eltérő módon viszonyulnak, ember- és gyermekszemléletük következményeként más-más ismeretkomplexum kialakítását tartják hasznosnak a teremtett világ megismerésére, ha pedig nem tiltott, Allah megtapasztalására. Különbözőképpen fordulnak az arab és a nem-arab hagyományokhoz, elutasítják, illetve felhasználják a természetről referáló tapasztalatokat, s a kultúrák közvetítő eszközöket, a verbalizáció és a matematizáltság eljárásait sem kezelik mindenkor azonos módon. Az általános, majd a megjelenő felsőfokú oktatásban közös jellemzőjük, hogy szorgalmazza a tudást, és a befogadó embert tekintik értéknek, de a képzési tartalmakról eltérő nézeteket vallanak. Az európai skolasztika számára az arab filozófia közvetíti Arisztotelészt és szinte valamennyi görög természettudományt, de a kereszténység misztikájához hozzájárul néhány, a szúfizmusból eredő elképzelés és gyakorlat is. S a három világkép-sorozat, azáltal, hogy párhuzamosan is létezett, egymás érvrendszerét, tartalmát, tematikáját is befolyásolta.

Mivel a moszlim hívő számára az isteni jelenlét – a keresztény embertől eltérő módon – nem személyes, erkölcsi, egzisztenciális iránymutatást is tartalmazó úton valósult meg, az iszlám és a hívő sorsa különösképpen a „tudáson” alapult. Ez a mentalitás lesz majd az – a maga számos forrásával, eljárásával, szellemi és anyagi struktúrájával –, amely különösen erős hatást gyakorol a skolasztikában, majd pedig a reneszánszban Európa kultúrtörténetére. S tehette ezt nemcsak azért, mert a két testvér-civilizáció monoteista gyökereiben azonos, de történeti – antik és hellenisztikus eredetű – kölcsönhatásai révén is.

A számos bizonyíték egyike (s a kapcsolat felvételének indoka), hogy az iszlám univerzum-elképzelése – a szellemvilágtól a kozmológián át az antropológiáig és az elemi világot tárgyaló tudományokig –, amelyet organikus világképnek látunk, struktúrájában nagyrészt azonos a keresztény középkor organikus világképével.

1. ábra. Az iszlám és a keresztény organikus világkép

A szellemtől a földi teremtményekig hierarchikus rendbe állított világ leírására a moszlim világ egyfajta tudományrendszert hozott létre. A tudományok ugyancsak hierarchikus rendszere illeszthető a világkép struktúrájához. A moszlim tudományok rendszerre – miként majd utóbb a keresztény tudományok rendszere is – egyfajta organikus rendszerint alakul, még ha ebben mást és mást hangsúlyoznak is azok a szerzők, akik a kalám értelmében tevékenykednek, vagy a peripatetikus filozófusok.

1. táblázat. al-Khwārizmī: A Maḥṣūl al-ʿulūm-jének tudománylistája

Arabo-moszlim tudományok	Idegen tudományok
I.1 Jog (fiqh)	II.1 Filozófia (falsafa)
I.2 Teológia (kalām)	II.2 Logika (manʿiq)
I.3 Grammatika (nahw)	II.3 Orvoslás (ṭibb)
I.4 Hivatalnoki tudományok (kitāba)	II.4 Aritmetika (ʿilm al-ʿadad)
I.5 Költészet és prozódia (shiʿr wa ʿarūd)	II.5 Geometria (handasa)
I.6 Történelem (akhbār)	II.6 Asztronómia (ʿilm al-nujūm)
	II.7 Muzsika (mūsīqā)
	II.8 Mechanika (ʿilm al-ḥiyāl)
	II.9 Alkímia (al-kīmīyā)

2. táblázat. *A Mafâtiḥ al-ʿulūm (al-Khwārizmī) filozófiai fejezetében olvasható tananyag-struktúra*

I. Elméleti tudományok:

1. Természetfilozófia (ʿilm al-ʿabīʿa):

- orvoslás (ḥibb)
- égi jelenségek (āthār al-ʿuluwiyya)
- szublnáris világ tudományai
- ásványtan (al-maʿādin)
- növénytan (al-nabāt)
- zoológia (al-ḥayawān)
- alkímia

2. Metafizika (ʿilm al-umūr al-ilāhiyya)

3. Propedeutikus/matematikai tudomány (al-ʿilm al-taʿlīmī wa 'l-riyāḍī):

- aritmetika (ʿilm al-ʿadad wa 'l-ḥisāb)
 - geometria (al-handasa)
 - asztronómia (ʿilm al-nujūm)
 - muzsika (mūsīqā)
-

II. Gyakorlati tudományok:

1. Etika (ʿilm al-akhlāq)

2. Háztartás (tadbīr al-manzil)

3. Politika (siyāsa)

III. Logika (?)

3. táblázat. *Ibn Khaldūn (m. 1406): al-Muqaddima*

I. Hagyományos vallási tudományok: (al-ʿulūm al-naqliyya al-waḍʿiyya)

1. Exegézis (ʿilm al-tafsīr)
 2. A Qurʾān olvasása (ʿilm al-qirāʿāt)
 3. Hagyomány (ʿulūm al-ḥadīth)
 4. A jog alapjai (ʿilm uṣūl al-fiqh)
 5. Ellentmondások tudománya (ʿilm al-khilāfiyyāt)
 6. Dialektika (ʿilm al-jadal)
 7. Jogtudomány (ʿilm a l-fiqh)
 8. Öröklés (ʿilm al-farāʾid)
 9. Teológia (ʿilm al-kalām)
 10. Šūfizmus (ʿilm al-ṭasawwuf)
 11. Oneiromancia (ʿilm tafsīr al-ruʾyā)
- Bevezetés: Nyelvtudományok (ʿulūm al-lisān al-ʿarabī)
-

II. Filozófiai tudományok (al-ʿulūm al-ḥikmiyya al-falsafīyya)

1. Logika (ʿilm al-manṭiq)
 - Arisztotelész nyolc könyve
2. Fizika (ʿilm al-ʿabīʿa)
 - orvoslás (al-ḥibb)
 - mezőgazdaság (al-filāḥa)
 - mágia (al-sihr)
 - talizmánok (al-ḥilasmāt)
 - szemfényvesztés (al-shaʿbadha)
 - alkímia (al-kīmīyā)
3. Metafizika (ʿilm mā warāʾ al-ʿabīʿa)
4. Matematika (ʿilm al-taʿālīm)
 - a szám tudományai (al-ʿulūm al-ʿadadiyya)
 - aritmetika (al-aritmâfiqī)
 - számolás (ṣinâʿa al-ḥisāb)
 - algebra (al-jabr wa 'l-muqābala)
 - gazdasági alkalmazás (al-muʿāmalât)
 - öröklés (ʿilm al-farāʾid)
 - Geometria (al-ʿulūm al-handasiyya)
 - kör- és kúpgeometria (al-handasa al-makḥṣūṣa bi-'l-ashkāl al-karawiyya wa 'l-makhrūḥāt)
 - földmérés (ʿilm al-misāḥa)
 - optika (al-manāẓir)
 - Asztronómia (ʿilm al-ḥayʾa)
 - asztronómiai táblázatok (ʿilm al-azyāj)
 - csillagászati szabályok (al-aḥkām)
 - Muzsika (al-mūsīqā)

Mindkét tudományrendszer a moszlim univerzum-elképzelés megismerésének lehetséges módját mutatja. De ismert olyan tudásstruktúra is – többek között *al-Ghazzáli* (megh. 1111) munkássága eredményeként –, amelyben a vallástudományok és a filozófiai, illetve szellemtudományok két csoportja egy harmadikkal, a misztikus tudományok csoportjával egészül ki.

A pécsi tanárképzésben a nevelés- és művelődéstörténet oktatásának egy olyan változata is kialakult, amelyben diszciplinárisan indokolt volt a moszlim neveléstudomány történetének vázlatos bemutatása. Ehhez a világképi-gondolkodástörténeti megközelítés adta az alapot, hiszen a világképi elképzeléseket hűen tükrözik a tudásmintázatok és az azt közvetítő intézményes és intézményen kívüli nevelési/oktatási formák. A moszlim neveléstörténeti tények ismerete, tapasztalatunk szerint, hozzájárul az európai fejlemények jobb megértéséhez.

Irodalom

- Biesterfeldt, Hans Heinrich (2000): Medieval Arabic Encyclopedias of Science and Philosophy. In: Harvey, S. (szerk.): *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy: Proceedings of the Bar-Ilan University Conference*. Dordrecht, Kluwer. (Amsterdam Studies in Jewish Thought) 77–98.
- Bosworth, C. E. (1982): Abū ʿAbdallāh al-Khwārazmī on the technical terms of the secretary's art: a contribution to the administrative history of mediaeval Islam. In: *Medieval Arabic Culture and Administration*. London. Eredetileg: *JESHO*, XVII. (1969) 113–164.
- Heck, Paul L. (2002): The Hierarchy of Knowledge in Islamic Civilization. *Arabica*, 1. 27–54.
- Kéri Katalin (2001): Tudományok és tanulmányi tervek a középkori iszlám világában. In: Tüske László (szerk.): *Muszlim művelődéstörténeti előadások*. Iskolakultúra könyvek 10. Iskolakultúra, Pécs. 46–67.
- Makdisi, George (1981): *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh Univ. Press.
- Maróth Miklós (2000): Kereszténység és iszlám. In: Tüske László (szerk.): *Muszlim művelődéstörténeti előadások*. Iskolakultúra, Pécs. 9–21.
- Rosenthal, Franz (1970): *Knowledge Triumphant. The Concept of Knowledge in Medieval Islam*. Leiden.
- Weispehl, James A. (1978): The Nature, Scope and Classification of the Sciences. In: Lindberg, David C. (szerk.): *Science in the Middle Ages*. Univ. of Chicago Press, Chicago – London. 461–482.